

EEN NIEUWE RUBRIEK

Batavus Droogstoppel, ‘makelaar in koffij’ in de *Max Havelaar*, wist niet goed wat hij moest denken van de 147 teksten die hij aantrof in het bij hem aan de Lauriergracht afgegeven pak van Sjaalman. ‘Onzedelijke verzen’ natuurlijk, maar toch ook stukken ‘die ik wel niet alle begreep, maar die werkelijk kennis van zaken aantoonde’.

Ook de redactie krijgt met enige regelmaat stukken aangeboden, waarvan zij net als Droogstoppel niet goed weet wat ervan te vinden. Ze wijken af van de gangbare artikelen. Daarin formuleren de onderzoekers een helder omlijnde onderzoeksvraag, berichten zij over de *status questionis*, de stand van zaken in hun veld van onderzoek, en maken zij duidelijk wat hun onderzoek toevoegt aan de reeds bestaande kennis. Deze artikelen zijn relatief lang, uitvoerig gedocumenteerd, en doorlopen een proces van anonieme *peer review*.

De redactie krijgt echter ook stukken die aanmerkelijk beknopter zijn en veelal persoonlijker van toon. Auteurs, vaak heel enthousiast, berichten daarin over een vondst, in een archief of op een rommelmarkt: een kwijtgeraakt muziekstuk, een onbekend ooggetuigenverslag, een vergeten schilderij of tekening. Vondsten die soms toevallig zijn (maar je moet er wel voor open staan), soms het resultaat zijn van een doelgerichte zoektocht; vondsten die wat toevoegen aan bestaande kennis, of die nuanceren.

Af en toe ontvangt de redactie ook commentaren die een nieuw perspectief bieden op bekende zaken of betogen die een originele verbinding leggen tussen zaken die nooit verbonden waren. Niet altijd helemaal dichtgetimmerd met voetnoten en bewijzen, maar zeker de moeite van het publiceren – en hopelijk het lezen – waard. In dit en de komende nummers hopen we dergelijke kortere bijdragen te kunnen afdrucken. Bijdragen van lezers zijn welkom! Om te beginnen: een teruggevonden saxofoonconcerto uit 1902.

De redactie

GEVONDEN: 'S WERELDS EERSTE SAXOFOONCONCERTO

Kurt Bertels*

352

Het 's werelds eerste saxofoonconcerto van de hand van de Brusselse componist Paul Gilson (1865-1942) is na een zoektocht van verschillende decennia eindelijk terecht! Gilson, ook wel de 'Vader van de Belgische Blaasmuziek' genoemd, componeerde in 1902 een *Premier concerto* en een *Deuxième concerto* voor saxofoon.¹ Zo realiseerde deze componist voor het eerst in de geschiedenis een werk voor saxofoon in de klassieke vorm van een concerto, zijnde een compositie voor saxofoon solo met begeleiding van een symfonisch orkest, bestaande uit meerdere delen inclusief cadensen.² In tegenstelling tot het Tweede concerto bleef het bestaan van het manuscript van het Eerste concerto een waar enigma, totdat het plots in 2017 bij een antiquair in Zuid-Frankrijk opdook.

Op het moment dat Gilson zijn concerto schreef, in 1902, maak-

Afb. 1 Paul Gilson, foto Atelier J. Baer, Den Haag.

* Deze paper vormt een onderdeel van een doctoraat in de kunsten aan het Koninklijk Conservatorium van Brussel en de Vrije Universiteit Brussel. Dit doctoraatsonderzoek handelt over een historisch verantwoorde speelpraktijk van het saxofoonrepertoire ten tijde van de Brusselse saxofoonklas tussen 1867 en 1904. Mijn uitdrukkelijke dank gaat naar Gilsonkenners Luc Vertommen en Jaak Van Holen, die zich decennialang onder meer bezighielden met het opsporen van het manuscript van het Eerste saxofoonconcerto. Ook ben ik dr. Johan Eeckeloo (bibliotheкарis Koninklijk Conservatorium Brussel) erkentelijk voor het in bewaring brengen van Gilsons Eerste saxofoonconcerto. Dank aan verzamelaar Patrick Van Heddegem voor het delen van zijn verzameling.

1 Deze epitheton ornans kan men terugvinden in Jaak Van Holen, 'Gilson, Paul', Studiecentrum voor Vlaamse Muziek, geraadpleegd op 1 oktober 2019, <https://www.svm.be/content/gilson-paul>.

2 Een cadens vormt een vrije passage in het concerto die de uitvoerder toelaat zijn virtuositeit te botvieren.

te de saxofoon al deel uit van het internationale muzieklandschap. Sinds de Belgische instrumentenmaker Antoine-Joseph (Adolphe) Sax de saxofoon voor het eerst voorstelde in 1841, veroverde het instrument tegen het begin van de twintigste eeuw verschillende terreinen.³ De saxofoon kreeg een plaats in het geïnstitutionaliseerde onderwijs vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Aan het Parijse Conservatorium stond uitvinder Sax tussen 1857 en 1870 aan het hoofd van de saxofoonklas in het Gymnase Musical Militaire. In Brussel kende het conservatorium een eerste saxofoonklas tussen 1867 en 1904.⁴ Het instrument verwierf zijn plaats in het militaire of burgerlijke harmonie- en fanfareorkest alsook sporadisch in het symfonisch orkest.⁵ Het solorepertoire voor saxofoon (met piano-begeleiding) kende een opmars. Dat repertoire bestond voornamelijk uit de op de Franse salonmuziek geïnspireerde composities: de zogenaamde *Solo de concert*, *Thème et variations* en *Air varié*. Met zulke muzikale vormen hadden instrumentalistten als doel het publiek te overtuigen van hun lyrische kwaliteiten en vernuftige techniek. De eerste saxofonisten en instrumentenbouwers promootten het nieuwe geluid in binnen- en buitenland en ijverden voor een prominenter rol van de saxofoon in het muzieklandschap.⁶

ONTSTAANSGESCHIEDENIS: VAN BRUSSEL NAAR BOSTON

Dat de voorpagina van de autograaf van Gilsons Eerste saxofoonconcerto 'à madam B. Hall de Boston' vermeldt, suggereert in eerste instantie een opdrachtwerk (zie afb. 2). Aan het einde van de negentiende eeuw vatte de Amerikaanse amateursaxofoniste Elise Boyer Hall (1853-1924) voor het eerst het plan op om verschillende componisten de opdracht te geven om een saxofoonwerk te schrijven. De uit Parijs afkomstige 'femme saxophone' leerde aanvankelijk op aanraden van haar echtgenoot, de Amerikaanse chirurg Richard Hall (1855-1897), de saxofoon bespelen om haar toenemende doofheid tegen te gaan.⁷ Toen haar echtgenoot stierf,

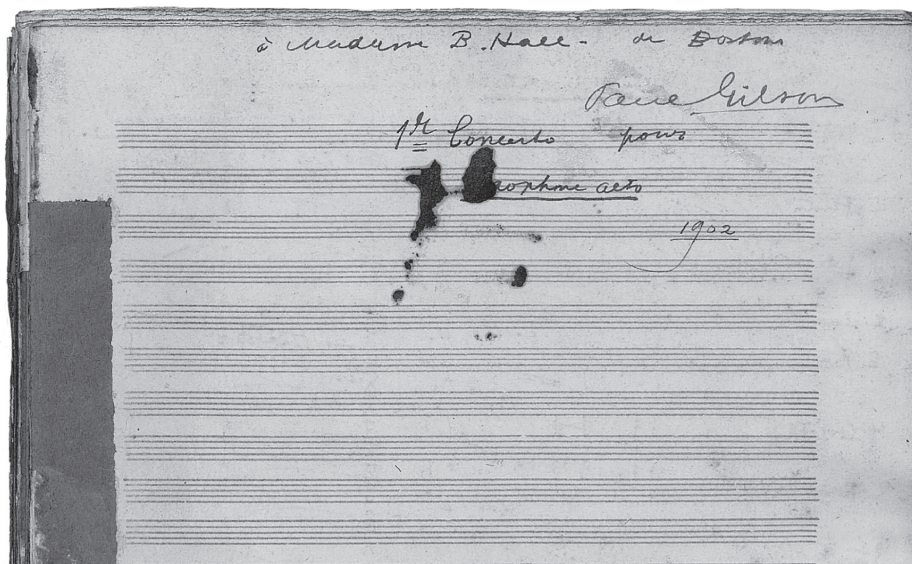
3 Uitvinder Sax stelde zijn saxofoon voor het eerst voor tijdens de Industriële Tentoonstelling in Brussel in 1841. Pas in 1846 verwierf hij voor de saxofoonfamilie het Franse patent nr. 3226. Stephen Cottrell, *The saxophone* (New Haven, CT: Yale University Press, 2012), 14.

4 Kurt Bertels, 'Een ongehoord geluid. De ontsluiting en contextualisering van de Brusselse saxofoonklas (1867-1904): naar een historisch geïnformeerde uitvoeringspraktijk' (proefschrift, Vrije Universiteit Brussel/Koninklijk Conservatorium Brussel, 2020).

5 Over de introductie van de saxofoon in de militaire orkesten, zie: Patrick Péronnet, 'Saxons et Carafons. Adolphe Sax et le Gymnase musical militaire, un conflit d'esthétique', *Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 70 (2016): 45-63. Verschillende componisten als Georges Bizet, Georges Kastner (1810-1867) en Giacomo Meyerbeer (1791-1864) gebruikten de saxofoon in het symfonieorkest.

6 Stephen Cottrell, *The saxophone*, 92-132.

7 Voor een biografische studie over Elise Boyer Hall, zie William Henry Street, 'Elise Boyer Hall, America's first female concert saxophonist' (proefschrift, Northwestern University, 1983), 1-26; de bijnaam 'femme saxophone' is afkomstig van Claude Debussy (ibidem, 48).

Afb. 2 Titelpagina van de in 2017 teruggevonden autograaf van Paul Gilsons *Premier concerto*, met daarop de opdracht aan Elise Boyel Hall. (Bibliotheek Koninklijk Conservatorium Brussel)

leidde Hall een financieel onafhankelijk leven en stichtte ze de Orchestral Club in Boston. Als voorzitter van dat orkest en als een ware kunstmecenas gaf Hall zestien vooraanstaande Franse componisten van die tijd – met uitzondering van de Belgische componist Gilson – de opdracht om een concertant werk voor saxofoon te schrijven. Dit resulteerde in een nalatenschap van tweeëntwintig aan haar opgedragen composities.⁸ Opmerkelijk is dat Gilson als enige componist het plan opvatte om een saxofoonconcerto te schrijven. Hall doelde op de uitbreiding van het saxofoonrepertoire enerzijds en het promoten van de Europese muziek in Amerika anderzijds. Bovendien trachtte Hall de aan haar opgedragen composities zelf uit te voeren met haar eigen orkest in Boston.

Gilson componeerde voor de Amerikaanse saxofoniste zijn Eerste saxofoonconcerto, een werk voor saxofoon solo met begeleiding van een symfonisch orkest. Over het contact tussen Gilson en Hall is niets bekend of overgeleverd. William Street merkte op dat 'little is known about the commission of this work other than its dedication'.⁹ Het is dus helemaal duidelijk in welke mate Gilson rekening hield met de speelsvaardigheden van de saxofoniste. Hoewel de componist op de

⁸ Ibidem, 127-30.

⁹ Ibidem, 42.

3001-2 DES Auteurs
COMPOSITEURS & TUTEURS DE MUSIQUE
-5 JAN 1924 241,304

Concert. pour Saxophone alto.

I. Allegro marcato. *Transposition*

2 Flûtes
2 Hautbois
2 Clarinettes
2 Bassons
4 Cors FA
2 Trompettes
3 Trombones
Trombasse
Trompe
Cymbales

Saxophone alto solo

On peut commencer directement au 2e page 4

Violons I
Violons II
Violoncelles
Contrebasse

Allegro marcato con fuoco.

S'il n'y a pas de 2e clarinette, les 2e clarinettes jouent les notes d'anches 2e et 3e, à l'exception de la 2e.

Afb. 3 De eerste pagina van de in 2017 teruggevonden autograaf van Paul Gilsons *Premier concerto*. (Bibliotheek Koninklijk Conservatorium Brussel)

voorpagina van het manuscript de naam van Hall optekende, is het haast zeker dat zij nooit een kopie van het concerto ontving en het dus ook nooit uitvoerde. In vergelijking met de andere opdrachtwerken bevindt dit concerto zich dan ook niet in de Elise Hall Collection in de bibliotheek van het New England Conservatory in Boston.¹⁰ Bovendien zou het virtuoze werk wellicht te hoog gegrepen zijn voor de amateursaxofoniste. Een andere hypothese zou kunnen zijn dat Gilson zijn concerto aan Hall wilde opdringen om zo als componist een internationale reputatie uit te bouwen. Of was het eerder een vorm van eerbetoon aan haar? Wat er ook van zij, Gilsons concerto kreeg geen uitvoering en zijn manuscript raakte in de vergetelheid. Uiteindelijk declareerde Gilson de compositie op 5 maart 1921 bij de Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique (SACEM).¹¹

OVERLEVERINGSGESCHIEDENIS: HET FRANSE EN BELGISCHE MANUSCRIPT

Decennialang zochten musicologen, saxofonisten en Gilsonkenners naar het manuscript van dit eerste saxofoonconcerto ter wereld. Hoewel na de dood van Gilson een deel van zijn partituren, traktaten en andere historische materialen terecht kwamen in het Fonds Paul Gilson, bleek het saxofoonconcerto niet tot dit archief te behoren.¹² Anno 2019 zijn er twee manuscripten van het Eerste concerto bekend met elk een eigen geschiedenis.

De eerste partituur werd teruggevonden in 2017. Toen contacteerde Eric Arbouin, een Zuid-Franse antiquair, Gilsonkenner Luc Vertommen. Arbouin haalde na het overlijden van trombonist Charles De Cock oude kasten op bij zijn erfenamen. Zelf was De Cock een oud-leerling van Jules Blangenois (1870-1957), een vriend en leerling van Gilson, die een groot deel van Gilsons composities voor blaasinstrumenten bezat. Na de Tweede Wereldoorlog trok De Cock met een deel van dit archief naar het zuiden van Frankrijk. Daar doken de manuscripten op toen de antiquair de oude kasten met inhoud opkocht. Vertommen bracht het handschrift terug naar Brussel met de steun van mijzelf en de bibliotheek van het Koninklijk Conservatorium Brussel (KCB). Daar wordt het manuscript bewaard in

10 Deze collectie kan men online raadplegen: 'Archives and Special Collections', New England Conservatory, geraadpleegd op 30 september 2019, <https://necmusic.edu/special-collections>.

11 De stempel van SACEM bevindt zich op de eerste pagina van het manuscript (zie afb. 3).

12 Het Fonds Paul Gilson is een aparte en rijke verzameling van een 400-tal composities en theoretische werken, schetsen en brieven, autobiografische notities, krantenknipsels en programmabrochures die na Gilsons dood [...] in het bezit kwamen van zijn vriend en leerling Gaston Brenta (1902-1969). Brenta's weduwe maakte deze collectie tussen 1980 en 1983 in drie afzonderlijke ladingen over aan de bibliotheek van het conservatorium. Luc Vertommen, *Paul Gilson en zijn werken voor blaasorkest* (Zaventem: Band Press, 2017), 191-92.

de muziekbibliotheek van het Brusselse conservatorium.

In tegenstelling tot de eerste heeft de tweede partituur België nooit verlaten. Dit manuscript bevindt zich momenteel in de privécollectie van Patrick Van Heddegem, een verzamelaar van Belgische muziek, die deze partituur in 2019 – twee jaar na de vondst in Zuid-Frankrijk – op een markt kocht. Aan de hand van een stempel (met persoonlijke gegevens) wordt duidelijk dat deze partituur voorheen behoorde tot de bibliotheek van saxofonist Elie Apper (1933-2019), die de partituur met een bibliotheeknummer EA350 kenmerkte. Apper, een toenmalige saxofoon-docent aan het KCB, maakte in 1980 de eerste opname van het eerste concerto in samenwerking met het harmonieorkest van de Koninklijke Muziekkapel van de Gidsen.¹³ Belangrijk is dus dat voor deze opname het symfonieorkest werd vervangen door het harmonieorkest. Met andere woorden: Apper realiseerde niet de origineel bedoelde partituur van componist Gilson. De hoes van de langspeelplaat geeft weer dat Yvon Ducène (1928-2014), gewezen kapelmeester van het militaire orkest, zelf de bewerking voor het harmonieorkest maakte en ook dirigeerde.¹⁴

De vraag die ik mij al lang stelde luidde als volgt: aan de hand van welke partituur kon kapelmeester Ducène een versie voor het harmonieorkest maken? Apper schreef in 2000 aan musicoloog Jaak Van Holen dat gewezen commandant en kapelmeester Simon Poulain (1906-2004) – voorganger van Ducène – hem tijdens een receptie de originele partituur van het saxofoonconcerto had overhandigd.¹⁵ Op zijn beurt maakte Apper deze partituur over aan Kapelmeester Yvon Ducène. Vermoedelijk kreeg Poulain deze partituur van componist en dirigent Alfred Freteur (1872-1933), die ook afkomstig was uit La Louvière.¹⁶ Bijgevoegd zat ook een handgeschreven prentbriefkaart – gedateerd op 26 augustus 1911 – die Gilson richtte aan Freteur met verschillende opmerkingen met betrekking tot de partituur. Met die opmerkingen hield Freteur rekening bij het handmatig kopiëren van Gilsons werk. De laatste pagina van zijn kopie tekende Freteur met ‘Houdeng-Aimeries/Alfred Freteur/23 maart 1911’. Deze Freteurversie vormde dus de basis van het arrangement dat Ducène maakte voor het harmonieorkest van de Gidsen.

ARTISTIEKE WAARDE

Toen ik als musicus-onderzoeker mijn doctoraatsonderzoek aanvatte, had ik enkel kennis van de bewerking voor harmonieorkest van Ducène. Het plan dat ik het

¹³ Deze langspeelplaat *Saxo-rama* werd in 1980 uitgegeven bij Zéphyr Records (Z-08).

¹⁴ De versie van Yvon Ducène bevindt zich in de muziekbibliotheek van de Koninklijke Muziekkapel van de Gidsen.

¹⁵ Deze brief werd door Apper bewaard in de kaft van het manuscript. Later werd duidelijk dat Apper de brief nooit naar Van Holen verstuurde.

¹⁶ Karel De Schrijver, *Bibliografie der Belgische toonkunstenaars sedert 1800* (Leuven: De Vlaamse Drukkerij, 1958), 47.

Premier Concerto van Gilson aan de hand van het originele symfonische manuscript kon uitvoeren was onrealistisch. Waarom zou het mij wel lukken om de manuscripten terug te vinden, in tegenstelling tot de anderen? De enige manier om een uitvoering te bekomen was het omzetten van de partituur voor harmonieorkest naar een partituur voor symfonisch orkest. Het moment dat Vertommen mij in 2017 belde met het nieuws dat Gilsons manuscript terecht was, heeft mij sterk aangegrepen. De timing was treffend, het ging om een historische belangrijke partituur die werd teruggevonden tijdens mijn doctoraatstraject. Zowel nationaal als internationaal reageerde de klassieke-saxofoonscene verwonderd.

358

De vondst is niet alleen belangrijk omdat het om het eerste saxofoonconcerto ter wereld gaat, maar ook omdat de partituur verschillende artistieke kwaliteiten heeft. Om te beginnen laat de partituur mij toe om af te rekenen met tal van fouten die voorkwamen in vroegere uitvoeringen van het werk.¹⁷ Deze bevatten in de praktijk merkbare fouten met betrekking tot het ritmische, melodische/harmonische en dynamische materiaal. Het originele manuscript – dat uiteraard ook niet foutloos is – biedt de mogelijkheid om die bestaande uitgaven te vergelijken en te corrigeren. In samenwerking met Vertommen realiseerde ik een geannoteerde partituuruitgave van het eerste saxofoonconcerto.¹⁸

Gilsons manuscript biedt de mogelijkheid om inzichten te verwerven met betrekking tot zijn oorspronkelijke idee. De componist vergde op een instrument-technisch niveau een hogere virtuositeit dan gebruikelijk was voor de saxofoonmuziek van zijn tijd. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan is het gebruik van de g''' in het derde deel. Anders dan nu, behoorde deze noot destijds niet tot het standaardbereik van de saxofonist. Daarom vormde dit jarenlang de basis van de vraag of de componist wel werkelijk deze noot bedoelde. De originele partituur beantwoordt deze vraag door te laten zien dat de componist voor deze moeilijkheid tegelijkertijd ook een alternatief voorzag. Zo toonde de componist met alternatieve passages en cadensen door de drie delen heen aan dat hij de actuele saxofoontechniek van 1902 indachtig was. Later noteerde de componist bij het manuscript van zijn Tweede saxofoonconcerto: 'les passages de virtuosité sont basés sur la technique du saxophone usitée en 1902'.

Voor het eerst voegde een componist de saxofoonkleur in de vorm van een concerto toe aan het symfonieorkest. Het symfonieorkest bevatte, in tegenstelling tot de harmonieversie van Ducène, geen saxofoons, en dat is van belang voor het

17 Verschillende partituren waaronder de harmonieversie en pianoreducties gingen het uitvoeren van het originele manuscript voor. De pianoreducties, bedoeld om solisten de mogelijkheid te geven het concerto ook zonder orkest uit te voeren, maakte Gilson zelf en werden nadien uitgegeven door verschillende Belgische muziekuitgeverijen.

18 Vertommen en ikzelf gaven het volledige saxofoonoeuvre van Gilson uit met uitgeverij Band Press. Van het Eerste saxofoonconcerto en ook van het Tweede saxofoonconcerto realiseerden wij zowel een versie voor symfonie- als voor harmonieorkest.

aanvankelijk bedoelde klankidroom. Bovendien speelde de saxofoon in verhouding tot het orkest een solistische rol die in 1902 nog nooit eerder aan de saxofoon was toegeschreven.

Anno 2020 zal het *Premier concerto* voor het eerst zijn originele uitvoering kennen. Zo zal de partituur van dit concerto 118 jaar later voor de allereerste keer in zijn oorspronkelijke vorm klinken. Ik heb de eer om deze vertolking in samenwerking met het Symfonieorkest Vlaanderen voor mijn rekening te nemen in verschillende prestigieuze Belgische concertzalen. Bovendien zal ook het *Deuxième concerto* op het programma staan. In mei 2020 zal ik een cd uitbrengen met Gilsons muziek voor saxofoon en symfonisch orkest.

Met uitvoeringen gevoed door diepgaand artistiek onderzoek maakt Kurt Bertels (°1989) het (Belgische) saxofoonrepertoire actueler dan ooit. Als solist of in kamermuziekverband was deze klassieke saxofonist reeds te gast in binnen- en buitenland. Als onderzoeker werkt Kurt Bertels momenteel aan een doctoraat in de kunsten aan de Vrije Universiteit Brussel en het Koninklijk Conservatorium van Brussel. Het onderzoek heeft als doel het repertoire van de eerste Brusselse Saxofoonklas (1867-1904) te ontsluiten, te contextualiseren en uit te voeren op een historisch verantwoorde manier. Als artistieke output van dat onderzoek zullen in mei 2020 twee cd's verschijnen bij Etcetera Records: *The saxophone in 19th-century Brussels* en *Works for saxophone and orchestra by Paul Gilson (1865-1942)*.